

30-Sentyabr, 2026-yil

**INSON O‘ZI KIM: O‘Z TAQDIRINING EGASIMI YOKI TAQDIR
YO‘LOVCHISI?**

Vaxobova Nigina Zoyirovna

*Buxoro Innovatsion ta’lim va tibbiyot
universiteti talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy maqolada insonning jamiyat va olamdagi o‘rni, uning hayot yo‘lini belgilashdagi erki hamda taqdir tushunchasining falsafiy, psixologik va tibbiy-biologik talqini atrofida atroflicha tahlil yuritiladi. Inson o‘z hayotining ijodkorimi yoki tayyor bitilgan qismatning passiv ijrochisimi degan asriy falsafiy savol tahlil qilinib, iroda erkinligi, shaxsiy mas’uliyat, determinizm hamda ekzistensializm yo‘nalishlarining o‘zaro mutanosibligi yoritib berilgan. Shuningdek, Buxoro Innovatsion ta’lim va tibbiyot universiteti yo‘nalishidan kelib chiqqan holda, inson psixikasi, nevrologik va genetik omillarning qaror qabul qilish mexanizmlariga ta’siri ilmiy dalillar bilan ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Taqdir, iroda erkinligi, mas’uliyat, determinizm, ekzistensializm, o‘z-o‘zini anglash, psixofizik mutanosiblik, neurofiziologiya, tanlov erkinligi, fatalizm.*

KIRISH

Insoniyat sivilizatsiyasi shakllangan ilk davrlardan boshlab, mutafakkirlar, falsafa maktablari, din ulamolari va ruhshunoslarni yagona fundamental savol qiynab keladi: Inson o‘z taqdirining mutlaq egasimi va uning me‘morimi yoki u oldindan chizib qo‘yilgan tayyor ssenariy bo‘ylab harakatlanuvchi oddiy bir yo‘lovchimi?

Ushbu masala nafaqat nazariy-falsafiy doirada, balki amaliy psixologiya, nevrologiya va tibbiyot sohasida ham favqulodda dolzarb hamiyatga ega. Inson o‘zini taqdir qarshisida o‘jiz his etishi (fatalistik dunyoqarash) ko‘pincha depressiya, tushkunlik, passivlik va hayotga bo‘lgan qiziqishning yo‘qolishiga olib kelishi ilmiy isbotlangan. Aksincha, o‘z hayoti va salomatligi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish ruhiy barqarorlikni ta’minlaydi va shaxsiy rivojlanish uchun kuchli motivatsion turtki beradi.

Sharq va G‘arb mutafakkirlari ushbu masalaga asrlar davomida turlicha yondashganlar. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Al-G‘ozoliy kabi buyuk Sharq mutafakkirlari inson aql va iroda egasi ekanligini ta’kidlab, uning tanlov huquqiga ega ekanini uqtirganlar. G‘arb filosofiyasida esa Spinoza va Duxolbaxning qat’iy determinizmidan tortib, Sartr va Kamyuning ekzistensialistik erkinlik nazariyalarigacha bo‘lgan qarashlar mavjud.

Buxoro Innovatsion ta’lim va tibbiyot universiteti doirasida olib borilayotgan insonshunoslik, psixofiziologiya hamda tibbiy fanlar kesimida ushbu tadqiqot inson ruhiyati, uning qaror qabul qilishdagi irodaviy sifati va hayotiy trayektoriyasini belgilashdagi subyektiv hamda obyektiv omillarni sintez qilishga qaratilgan.

Determinizm ta’limotiga ko‘ra, koinotdagi har bir voqea va hodisa muayyan sabab-o‘qlariga bog‘langan. Insonning tug‘ilishi, xarakteri, hatto uning har bir o‘ylagan fikri va

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-Sentyabr, 2026-yil

qilgan tanlovi avvalgi sabablarning zanjirli oqibatidir. Fatalizm esa bu g’oyani yanada cheklovchi ko‘rinishda taqdim etadi: inson taqdiri oliy kuchlar yoki tabiat qonunlari tomonidan oldindan mutlaq belgilangan va uni o‘zgartirish imkonsizdir.

Qadimgi yunon mifologiyasi va stotsizm filosofiyasida taqdir (Moira, Fatum) hatto xudolardan ham ustun turuvchi kuch sifatida tasvirlangan. Qadimgi stoiklar (Slayer, Epiktet, Mark Avreliy) inson faqat o‘z ichki munosabatini o‘zgartira olishi mumkinligini, tashqi voqealar esa uning irodasiga bog‘liq emasligini ta’kidlashgan. Bu qarashga ko‘ra, inson shunchaki teatr sahnasidagi aktyor bo‘lib, u o‘z rolini yaxshi yoki yomon o‘ynashi mumkin, lekin ssenariyni o‘zgartira olmaydi.

XX asrda shakllangan ekzistensializm yo‘nalishi (Jan-Pol Sartr, Alber Kamyu, Viktor Frankl) fatalistik qarashlarga keskin raddiya berdi. Sartrning mashhur 'Mavjudlik mohiyatdan ustundir' (L'existence précède l'essence) formulasiga ko‘ra, inson avval dunyoga keladi, so‘ngra o‘z qilmishlari, tanlovlari va harakatlari orqali o‘z mohiyatini yaratadi.

"Inson erkinlikka mahkumdur. Chunki u dunyoga kelgach, qilgan har bir harakati va tanlovi uchun to‘liq mas’uldir. Taqdir bu — bahona, inson o‘zini o‘zi yaratadi."

— Jan-Pol Sartr

Ekzistensialistlar nuqtai nazaridan, inson o‘z taqdirining 100% egasidir. U o‘z harakatsizligi yoki mas’uliyatdan qochishini 'taqdir shunday ekan' deb oqlashga haqli emas. Har bir inson o‘z qadriyatlarini, hayot ma’nosini va kelajagini har bir daqiqadagi qarorlari bilan chizib boradi.

Sharq falsafiy va ilmiy fikrida taqdir va iroda erkinligi muammosi chuqur va mo‘tadil talqin qilingan. Abu Nasr Forobiy o‘zining 'Fozil odamlar shahri' asarida inson aql va mantiqiy tanlov erkinligiga ega ekanini va bu uni hayvonot olamidan ajratib turuvchi asosiy belgi ekanini ko‘rsatadi.

Ibn Sino esa inson psixofizikasi va tabiat qonuniyatlarini o‘rganar ekan, insonning biologik tuzilishi unga muayyan imkoniyatlar bersa-da, uning ma’naviy va aqliy rivojlanishi shaxsiy sa’y-harakatlariga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. Sharq falsafasida 'Taqdir' (Qadar) iborasi o‘lchov, imkoniyat va tayyor resurs ma’nosida keladi. Ya’ni, insonga imkoniyat va maydon beriladi, u orqali qanday natijaga erishish esa insonning o‘z amallariga bog‘liqdir.

Tibbiyot va nevrologiya fanlarining zamonaviy yutuqlari insonning 'erkin irodasi' va 'taqdir yo‘lovchisi' ekani haqidagi bahslarga yangicha ilmiy asos beradi. Buxoro Innovatsion ta’lim va tibbiyot universiteti yo‘nalishidan kelib chiqib, inson qarorlariga ta’sir etuvchi biologik omillarni uchta asosiy guruhga ajratish mumkin:

Inson dunyoga kelish paytida o‘z genetik kodini tanlay olmaydi. Genlar insonning jismoniy qiyofasi, bo‘yi, ko‘z rangi bilan birga uning temperamentini, asab tizimi tipini (xolerik, sangvinik, flegmatik, melanxolik) hamda muayyan kasalliklarga (diabet, gipertoniya, psixik buzilishlar) bo‘lgan moyilligini belgilab beradi. Bu nuqtai nazardan, genetik kod inson uchun muayyan bir 'taqdir ramkasi'ni chizadi.

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-Sentyabr, 2026-yil

Zamonaviy neyrovizualizatsiya (MRT, PET) tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, inson biror qarorga kelishidan bir necha millisoniya avval uning miya po‘stlog‘ida motor va neyronal signallar shakllanadi (Libet tajribalari). Miya prefrontal po‘stlog‘i (prefrontal cortex) mantiqiy tahlil va irodaviy nazorat uchun mas’ul bo‘lsa, limbik tizim va bodomsimon bez (amygdala) emotsional va instinktiv reaksiyalarni boshqaradi.

Agar insonda gormonal disbalans (masalan, serotonin, dopamin yoki kortizol yetishmovchiligi) bo‘lsa, uning xulq-atvori, iroda kuchi va qaror qabul qilish sifati keskin o‘zgaradi. Demak, fiziologik holat inson irodasini sezilarli darajada cheklashi yoki yo‘naltirishi mumkin.

Biroq, zamonaviy epigenetika fani sensatsion xulosani o‘rtaga tashlamoqda: DNK ketma-ketligi o‘zgarmas bo‘lsa-da, genlarning ekspressiyasi (faollashishi yoki passivlashishi) insonning turmush tarzi, ovqatlanishi, ruhiy holati va jismoniy faolligiga bog‘liq. Ya’ni, insonda biror irsiy kasallikka moyillik bo‘lsa ham, to‘g‘ri va sog‘lom turmush tarzi orqali bu genlarni 'uxlatib' qo‘yish mumkin.

Taqdir yo‘lovchisi va Taqdir egasi konsepsiyalarining qiyosiy tahlili

Tahlil Mezonlari		Taqdir Yo‘lovchisi (Passiv/Deterministik)	Taqdir Egasi (Faol/Ekzistensial)
Asosiy Doxa	Falsafiy	Hayot voqealari oldindan belgilangan va inson irodasiga bog‘liq emas.	Inson o‘z tanlovlari va harakatlari orqali o‘z kelajagini o‘zi yaratadi.
Mas’uliyat Darajasi		Past: Muvaffaqiyatsizliklar va xatolarda muhi va taqdir ayblanadi.	Yuqori: Har bir muvaffaqiyat va mag‘lubiyat shaxsiy mas’uliyat olinadi.
Psixologik Holat		Depressiyaga moyillik, o‘jizlik hissi, passiv kutish va moslashuvchanlik.	Yuqori motivatsiya, stressga chidamlilik, maqsadga intiluvchanlik.
Tibbiy-Biologik Qarash		Genetika va biologik determinizm inson hayotini to‘liq belgilaydi.	Epigenetika va gipoteza: turmush tarzi biologik moyillikni yengib o‘tadi.

Olib borilgan falsafiy, psixologik va neyrobiologik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, insonni faqat 'taqdir egasi' yoki faqat 'taqdir yo‘lovchisi' deb biryozlama baholash ilmiy va obfektiv haqiqatga mos kelmaydi. Aslida inson murakkab dialektik va sinergetik tizim bo‘lib, u har ikkala holatning uzviy sintezidan iboratdir.

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-Sentyabr, 2026-yil

Inson hayotini kema suzish jarayoniga o‘xshatish mumkin. Dengiz oqimi, shamol yo‘nalishi, bo‘ronlar va kemandagi dastlabki texnik holati — bular 'Taqrir yo‘lovchisi' qismidir (insonga bog‘liq bo‘lmagan obyektiv berilganliklar). Ammo yelkanlarni qanday ko‘tarish, shturvalni qaysi tomonga burish, bo‘ron paytida qanday yo‘l tutish hamda qaysi portga suzib borish — bu 'Taqrir egasi' qismidir (inson irodasi va tanlovi).

Rassom va mato misolini olaylik: Rassomga berilgan bo‘yoqlar va mato o‘lchami uning obyektiv cheklovidir. Lekin o‘sha bo‘yoqlardan foydalanib, matoda qanday san‘at asari yaratishi — rassomning mahorati, tasavvuri va erkin irodasiga bog‘liq. Inson ham hayot taqrir etgan 'bo‘yoqlar' va 'sharoitlar' bilan o‘zining hayotiy kartinasini o‘zi chizadi.

Avstriyalik mashhur psixiatr va psixolog Viktor Frankl Ikkinchi jahon urushi davrida fashistlarning konslagerlarida dahshatli sinovlarni boshidan kechirgan. U o‘zining 'Insonning ma‘no izlashi' (Man's Search for Meaning) nomli kitobida shunday xulosaga keladi: Insonning barcha erkinliklarini tortib olish mumkin, faqat bir narsadan tashqari — berilgan har qanday sharoit va vaziyatda o‘z munosabatini va o‘z yo‘lini tanlash erkinligidan.

"Insondan har qanday narsani tortib olish mumkin, faqat bir narsadan tashqari: insoniy erkinliklarning eng so‘nggisidan — berilgan har qanday vaziyatda o‘z munosabatini tanlash va o‘z yo‘lini belgilash erkinligidan."

— Viktor Frankl

Konslager sharoitida (mutlaq chora ko‘rib bo‘lmaydigan fatalik vaziyatda) ham aynan o‘z hayotiga ma‘no bera olgan, ma‘naviy va ruhiy erkinligini saqlab qolgan insonlarga tirik qolishgan va ruhiy jihatdan sinishmagan. Bu tajriba insonning eng og‘ir taqrir zarbalari qarshisida ham o‘z hayotining ma‘naviy egasi bo‘lib qola olishini amalda isbotlaydi.

Bugungi globallashuv va shiddatli texnik taraqqiyot davrida Buxoro Innovatsion ta‘lim va tibbiyot universiteti talabalari va umuman yoshlar o‘rtasida o‘z taqririga nisbatan mas‘uliyatli yondashuvni shakllantirish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifadir. O‘zini passiv yo‘lovchi deb hisoblaydigan yoshlarda loqaydlik, ta‘limga bo‘lgan intilishning pastligi va muvaffaqiyatsizlikda atrofdagilarni ayblash ko‘rinishlari ko‘proq kuzatiladi.

Aksincha, o‘z kelajagini o‘z mehnat, bilim va qarorlari bilan qura olishiga ishonuvchi talabalar doimiy ravishda o‘z ustida ishlaydi, zamonaviy tibbiy va innovatsion bilimlarni egallaydi hamda jamiyatda munosib o‘rin egallaydi. Shunday qilib, taqrir egasi ekanlik hissi — shaxsiy va professional muvaffaqiyatning bosh omilidir.

XULOSA

Olib borilgan ko‘p tomonlama falsafiy, psixologik va biologik-tibbiy tahlillar natijasida quyidagi umumiy va konseptual xulosalarga kelindi:

Inson to‘liq ma‘noda faqat taqrir yo‘lovchisi emas, shuningdek mutlaq cheksiz taqrir egasi ham emas. Inson — o‘z taqririning ham yo‘lovchisi, ham me‘moriy egasidir.

Insonning tug‘ilishi, genetik kodi, millati, tug‘ilgan joyi va tabiatning fundamental qonuniyatlari insonga bog‘liq bo‘lmagan tayyor shart-sharoitlardir. Inson bu doirada yo‘lovchi sifatidagilarni qabul qilishga majbur.

“ZAMONAVIY DUNYODA SUN’IY IDROKNING RIVOJLANISHI: YANGI DAVR MUAMMOLARI VA YANGI YECHIMLAR JURNALI”

30-Sentyabr, 2026-yil

Berilgan sharoitlar va imkoniyatlar doirasida maqsad qo'yish, bilim olish, to'g'ri turmush tarzini tanlash, qiyinchiliklarga qarshi kurashish va o'z xulq-atvorini boshqarishda inson mutlaq erkin va mas'uliyatli shaxsdir.

O'zini 'taqdir yo'lovchisi' deb bilish va mas'uliyatdan qochish shaxsiy inqiroz va psixologik ojizlikka olib keladi. Aksincha, 'taqdir egasi' sifatidagi mas'uliyatni anglash insonni faollikka, ijodkorlikka hamda yuksak marralarni zabt etishga undaydi.

Xulosa qilib aytganda, taqdir insonga tayyor ssenariyni emas, balki imkoniyatlar va tanlovlar maydonini taqdim etadi. Ushbu maydonda qanday yo'ldan borish, qanday natijalarga erishish hamda o'zidan qanday nom qoldirish har bir insonning o'z irodasi, bilimi va halol mehnatiga bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Forobiy, A. N. (2016). Fozil odamlar shahri. Toshkent: Yangi asr avlodi.
2. Ibn Sino, A. A. (1992). Salomatlik risolasi (Tib qonunlari saralangan qismlari). Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Frankl, V. (1984). Man's Search for Meaning. New York: Washington Square Press.
4. Sartre, J.-P. (1943). L'Être et le néant (Being and Nothingness). Paris: Gallimard.
5. G'aziyev, E. G'. (2010). Umumiy psixologiya (Darslik). Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.
6. Yalom, I. (1980). Existential Psychotherapy. New York: Basic Books.
7. Libet, B. (1985). Unconscious cerebral initiative and the role of conscious will in voluntary action. Behavioral and Brain Sciences, 8(4), 529-539.
8. Nishonova, Z. T. (2018). Psixologik maslahat va psixokorreksiya. Toshkent: TDPU nashriyoti.
9. Kamyu, A. (2019). Sizif haqida afsona (Insho). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy mehnati.
10. Vaxobova, N. Z. (2026). Inson ruhiyati va irodasining qaror qabul qilishdagi o'rni. Buxoro Innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti ilmiy axborotnomasi, 2(1), 45-52.